

О.Курбанов,

Ўзбекистон Республикаси Президенти
ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси мустақил
изланувчиси**ҲОКИМ ФАОЛИЯТИ УСТИДАН ДЕПУТАТЛИК
НАЗОРАТИНИНГ ҲУҚУҚИЙ МЕХАНИЗМИНИ
ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ
МАСАЛАЛАРИ**

Аннотация: мақолада муаллиф ҳуқуқий меҳанизм сифатида депутатлик назоратини олиб бориш самарадорлигини асослашга уринган. Муаллиф “депутатлик назоратини ҳуқуқий меҳанизми” тушунчасига таъриф беришга ва унинг оммавий фаолият сифатида мазмунини очишга ҳаракат қилган.

Калит сўзлар: назорат, депутатлик назорати, оммавий назорат, маълумот тўплаш ва ўрганиш, ҳуқуқий меҳанизм.

Аннотация: в статье сделана попытка обосновать эффективность рассмотрения депутатского контроля как правового механизма. Автор постарался дать понятие «правового механизма депутатского контроля» и публичной деятельности, в целом.

Ключевые слова: контроль, депутатский контроль, публичный контроль, сбора и изучения информации, правовой механизм.

Annotation: in the article was attempted to prove the effectiveness of the consideration of deputy control as a legal mechanism. Author strived give the concept of “legal mechanism of deputy control” and public activity, as a whole.

Key words: control, the deputy control, public activity, collection and study of information, legal mechanism.

Ижро этувчи ҳокимият органлари, жумладан ҳоким фаолияти устидан халқ депутатлари Кенгашлари назоратининг, яъни депутатлик назоратининг ҳуқуқий меҳанизмини ривожлантириш долзарб масалалардан биридир. Депутатлик назоратига яхлит меҳанизм сифатида ёндашиш уни тизимли ташкил қилиш, мавжуд камчиликларни ўз вақтида аниқлаш ва бартараф қилишга хизмат қилади. Бу ҳоким фаолияти устидан депутатлик назоратини самарали тадқиқ этиш методологияси вазифасини бажаради.

Турли манбалар, жумладан, Интернет тармоғи ва унда эркин фойдаланиш учун қўйилган адабиётларни ўрганиш уларда нафақат ҳоким фаолияти устидан, балки, умуман, депутатлик назорати ҳуқуқий меҳанизми ибораси ҳам йўқлиги аниқланади. Хорижий манбаларда депутатлик назорати ва бошқа оммавий фаолият меҳанизми ибораси ишлатилиб, унга “ҳуқуқий” сўзи қўшилмайди [1, 14-бет]. Оммавий фаолият фақат ҳуқуқий меъёрлар асосида амалга оширилиши туфайли бунда “ҳуқуқий меҳанизм” тушунилишини асослаш мумкин. Шу жиҳатдан бугунги кунда мамлакатимиз ва хорижда “ҳуқуқий меҳанизм” категорияси кенг ва турли маъноларда қўлланилиши туфайли, аввало, унинг ўзини аниқлаш эҳтиёжи аён бўлади.

Бугунги кунда мамлакатимиз ва хорижда “ҳуқуқий меҳанизм” тушунчаси кенг қўлланилса ҳам, унга илмий мулоқот ва қонун ҳужжатларида таъриф берилмаган. Амалиётда чет тилларини ўқитиш, диний таълим, қишлоқларда намунавий лойиҳалар асосида уй-жой қуриш ахборот тарқатиш соҳасида: лицензиялаш, шартномани тузиш ва рад этиш қонунларни амалга

ошириш ва бошқа муайян жараён, фаолият, функцияларнинг “ҳуқуқий меҳанизми” кўрсатилмоқда. Бунда ушбу фаолият, функцияларни бажариш учун зарур ҳуқуқлар, мажбуриятлар ва бошқа унсурлар кўрсатилмоқда. [2], [3], [4], [5, 71-бет]

Юқоридагилардан, мулоқотда “ҳуқуқий меҳанизм” ибораси техника соҳасида шаклланган “меҳанизм” тушунчасидан келиб чиққан ҳолда қўлланилишини тахмин қилиш мумкин. Мазкур соҳада “меҳанизм” тушунчаси муайян функцияга эга бўлган машинанинг бир қисми ёки қисмларининг гуруҳи сифатида таърифланади [6]. Ушбу қисм ёки қисмлар гуруҳининг унсурлари ўзаро боғлиқ ҳолда ва тартибли ишлаб, белгиланган функцияни самарали бажарадилар. Масалан, телефон эшитиш меҳанизми муайян унсурлардан иборат бўлиб, улар биргаликда овозни ҳар доим бир маромда етказиб берадилар. Шу жиҳатдан, “меҳанизм” тушунчаси муайян фаолиятни самарали ташкил этиш учун ҳуқуқий ва бошқа соҳаларда ҳам кенг қўлланила бошланди.

Техник фанлар таъсирида ижтимоий соҳада “меҳанизм” тушунчасига муайян ҳаракат, воқеликни белгилловчи ҳолатлар, жараёнлар кетма-кетлиги, муайян фаолият тартибини белгилловчи [7, 343-бет], аниқ натижага эришиш учун фойдаланиладиган тизим ёки жараён [8], бирор нарсанинг ўзаро боғлиқ бўлган ва яхлитлики ташкил этувчи қисмлари [9, 602-бет] каби бир-бирига ўхшаш таърифлар берилган. Демак, ҳар бир фаолият ёки функция меҳанизми уни бир маромда самарали амалга ошириш, кўзланган мақсадга эришиш учун зарур унсурлар йиғиндиси ва уларни тартибли ишлашини англатади. Шу жиҳатдан, ҳар бир фаолият ёки функцияни амалга ошириш жараёнига меҳанизм сифатида қарашга ҳаракат қилинади.

Профессор Х.Одилқориев: “меҳанизм – бир қанча мустақил ҳодисалар, қисмларнинг ўзаро алоқадорлик асосида, бир бутун агрегат сифатида ҳаракат қилишидир” – деган таърифни беради. Унинг фикрига қўра, “Бунда ҳар бир элемент уйғун ва барқарор бирлашиб, бири иккинчисини ҳаракатлантиради. Меҳанизмга аниқ, қатъий ва бир маромда ишлаш хосдир. “Меҳанизм” унсурларнинг оддий йиғиндиси сифатида мавжуд бўлмайди. У таркибий қисмларнинг ўзаро алоқадорлик асосидаги жипслиги билан, бири иккинчисининг мавжудлигини тақозо этиши билан, айнан мана шу ўзаро муносабатлар негизида ҳаракатланиши, ривожланиши ва такомиллашиши билан тавсифланади” [10, 468-бет].

Юқоридагилардан, ҳуқуқнинг ўзи ижтимоий муносабатларни тартибга солиш меҳанизми [11, 91-бет] ёки муайян фаолият, функция, жараён меҳанизмини белгилашини кўриш мумкин. Айниқса, оммавий ҳуқуқ соҳасида “фақат қонун билан белгиланган фаолиятни амалга ошириш мумкинлиги” принципи ушбу соҳадаги муносабатларнинг барча субъектлари фаолияти, жумладан депутатлик назоратини ҳам ҳуқуқий меъёрлар билан тартибга солинишини талаб қилади [12,110-бет]. Айнан шу жиҳатдан “ҳуқуқий меҳанизм” ва “ҳуқуқий тартибга солиш меҳанизми” бир хил маънога эга тушунчалар деган қарашни қўллаб-қувватлаш мумкин [13,12-бет].

Энг муҳими, “ҳуқуқий тартибга солиш меҳанизми” илмий категорияси муайян фаолият ҳуқуқий меҳанизми “унсурлари” тушунчасига таъриф беради. Мазкур категорияга қўра бундай унсурлар сифатида ҳуқуқий воситаларни кўрсатиш мантиқан тўғри бўлади.

Демак, ижтимоий соҳадаги “механизм” ва “ҳуқуқий тартибга солиш механизми” тушунчаларидан келиб чиққан ҳолда депутатлик назорати, жумладан ҳоким фаолияти устидан депутатлик назоратининг ҳуқуқий механизми – муайян ҳуқуқий воситаларни ушбу назорат мақсадларига эришиш сари ўзаро боғлиқ ҳолда, кетма-кет ва тартибли қўллаш тизими дейиш мумкин.

Депутатлик назоратининг маҳаллий бошқарувда фуқаролар иштирокини таъминлаш, уларнинг манфаатларини амалга ошириш, қарор қабул қилиш жараёнини янада очиқ, ҳисобдор, пухталигига эришиш [14,13-бет], қонун ҳужжатларини ҳаётга тadbиқ этиш ҳолатини кузатиш ва текшириш, мавжуд тўсиқ, камчиликларни аниқлаш, уларни бартараф этиш ва бошқа мақсадлари кўрсатилади. Умуман, “назорат” тушунчаси маъносидан келиб чиққан ҳолда депутатлик назоратининг асосий мақсади сифатида қонунийликни ва давлат органлари фаолиятининг мақсадга мувофиқлигини таъминлашни кўрсатиш мумкин [15, 710-712-бетлар]. Депутатлик назоратининг бошқа мақсадларини вазифалар ёки функциялар деб юритилиши тўғри бўлади.

Ижтимоий муносабатларнинг барча соҳаларида қонунийлик ва давлат органлари фаолиятининг мақсадга мувофиқлиги депутатлик назоратининг ҳуқуқий воситалари билан таъминланади. Ҳуқуқий воситалар сифатида ҳуқуқ нормалари ва принциплари, ҳуқуқни қўллаш актлари, шартномалар, юридик фактлар, субъектив ҳуқуқ ва юридик мажбуриятлар, тақиқлар, имтиёзлар, рағбатлантириш ва жазо чоралари, ҳуқуқ ва мажбуриятларни амалга ошириш ҳужжатлари ва бошқаларни кўрсатиб ўтиш мумкин [16,150-бет]. Ушбу ва бошқа ҳуқуқий воситаларни тизимли, кетма-кет ва ўзаро боғлиқ ҳолда қўллаш жараёни депутатлик назоратининг ҳуқуқий механизмини ташкил қилади.

Маълумки, ҳар қандай оммавий фаолият, жумладан депутатлик назорати иштирокчиларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари асосий ҳуқуқий воситалар ҳисобланади. Депутатлик назорати субъектлари: маҳаллий Кенгашлар, уларнинг доимий ва муваққат комиссиялари, депутатлар ва уларнинг бирлашмалари ҳуқуқлари мутасадди давлат органлари ва бошқа ташкилотларга муайян мажбуриятлар юклаш орқали таъминланади. Шунингдек, ушбу ҳуқуқлар воситасида депутатлик назоратининг йўналишлари амалга оширилади, шакллари ва таъсир чоралари қўлланилади [17,158-164-бетлар].

Депутатлик назорати йўналишларига оид таснифларни умилаштирган ҳолда қуйидагиларни кўрсатиш мумкин: 1) Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари, жумладан маҳаллий Кенгашлар қарорлари ижроси устидан назорат қилиш; 2) ҳоким қарорларини тасдиқлаш; 3) маҳаллий бюджет, ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш дастурларини тасдиқлаш ва уларнинг ижросини назорат қилиш; 4) вилоят ва Тошкент шаҳар ҳокими номзодларини ҳамда туман ва шаҳар ҳокимларини тасдиқлаш; 5) маҳаллий ижроия ҳокимияти органлари мансабдор шахсларини тайинлаш ёки тасдиқлаш; 6) ҳокимнинг тақдимида биноан ҳокимлик структурасини, унинг ходимлари штатлари ва иш ҳақи фондини тасдиқлаш [17,158-164-бетлар].

Маълумки, депутатлик назорати йўналишларнинг ҳар бирида депутатлик назоратининг барча шакллари қўллаш мумкин. Депутатлик назорати:

1) маҳаллий Кенгашлар томонидан ҳоким, унинг ўринбосарлари, ижроия ҳокимияти бўлимлари, бошқармалари, бошқа структуравий бўлинмаларининг ҳисоботлари ва ахборотларини тинглаш; 2) депутат сўрови; 3) сиёсий партия гуруҳларининг тегишли равишда ҳокимларга, ҳоким ўринбосарларига, ҳокимликлар бўлимлари, бошқармалари ва бошқа давлат органлари раҳбарларига, шунингдек тегишли маҳаллий Кенгаш ҳудудда жойлашган корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг раҳбарларига сўров билан мурожаат қилиш; 4) доимий комиссияларнинг тегишли ҳудудда жойлашган давлат органлари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, нодавлат нотижорат ташкилотлар ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари раҳбарларининг қонун ҳужжатлари, дастурлар, жумладан маҳаллий Кенгаши қарорлари ҳамда доимий комиссиялар тавсияларининг бажарилиши тўғрисидаги ахборотини тинглаш шаклларида амалга оширилади.

Депутатлик назорати йўналишларида ва шакллари қўллаш орқали муайян соҳада қонунийлик ёки мутасадди давлат органи фаолиятини расмий кўриб чиқилади. Кўриб чиқиш натижасида муайян камчилик аниқланган бўлса, тегишли таъсир чораси қўлланилади. Мамлакатимиз тадиқотчилари томонидан қуйидаги таъсир чоралари кўрсатилган:

1) маҳаллий Кенгашлар томонидан ҳокимнинг ва қуйи Кенгашнинг Ўзбекистон Республикаси қонунларига мос келмайдиган қарорларини бекор қилиш;

2) халқ депутатлари вилоятлар ва Тошкент шаҳар Кенгашларидаги партия гуруҳлари томонидан вилоят ҳамда Тошкент шаҳар ҳокимининг қоникарсиз фаолияти тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентига асосланган хулосалар тақдим этиш;

3) депутат томонидан фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан муҳофаза қилинадиган манфаатларини бузиш ҳоллари ёки қонун ҳужжатларини бузишнинг бошқа ҳоллари маълум бўлиб қолган тақдирда уларга дарҳол чек қўйиш чораларини кўриш талаби билан тегишли органлар ҳамда мансабдор шахсларга мурожаат этиш;

4) ҳоким томонидан маҳаллий Кенгаш қабул қилган қарорларни бажармаганликлари учун мансабдор шахсларни интизомий жавобгарликка тортиш тўғрисида қонунда белгиланган тартибда тақдимнома қилиниши.

Амалда халқ депутатлари Кенгашлари нафақат аниқланган камчиликларни бартараф қилиш, балки ижобий амалиётни кенг жорий қилишга қаратилган қарорлар қабул қилиши эътиборга лойиқдир. Умуман, кўпчилик қарорлар мавжуд камчиликларни баратараф қилиш ва инсон манфаатларини рўёбга чиқариш мақсадида қабул қилинади. Шу туфайли халқ депутатлари Кенгашининг бундай қарорларини ҳам таъсир чораларидан бири сифатида қараш мақсадга мувофиқ бўлади.

Мамлакатимизда депутатлик назоратига оид қарашлар ва амалиётдан депутатлик назорати шакли ҳамда таъсир чорасини қўллаш босқичларида амалга оширилади деган хулосага келиш мумкин. Бироқ, бу жараён анча мураккаб бўлиб, ахборот тўплаш, ўрганиш, таҳлил қилиш, баҳолаш, қарор қабул қилиш босқичларидан иборатлигини кўриш мумкин [18, 17, 11-бет]. Ушбу босқичларни аниқ белгилаш депутатлик назорати ҳуқуқий воситалари, уларни ўзаро боғлиқ ҳолда ва кетма-кет қўллаш тизимини объектив очиб

бериш, мавжуд камчиликларни аниқлаш ва тезкор ҳал қилиш имконини беради.

Депутатлик сўрови ва бошқа депутатлик назорати ваколатларидан етарли даражада фойдаланмаслик кўп танқид қилиб келинади. Ушбу муаммони бартараф қилиш учун депутатлар билимларини ошириш ва бошқа чоралар тизимида ахборот тўплаш ва ўрганишга деярли эътибор берилаётгани йўқ. Ваҳоланки, айнан муаммолардан хабардор депутатлар уларни ўрганиш ва ҳал қилиш имкониятига эга бўладилар. Шу аснода ижро ҳокимияти органларининг очиклиги [19,3-бет] ва ҳисобдорлигини [14,57-бет] депутатлик назорати механизмининг унсури, яъни ҳуқуқий воситаларидан бири сифатида қарашни қўллаб-қувватлаш мумкин.

Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёев томонидан белгиланган аҳоли билан доимий мулоқот қилиш, жумладан “Халқ қабулхоналари”ни ташкил этиш, фуқаролар мурожаатлари билан ишлашга доир вазифаларини бажариш ахборот тўплаш ва ўрганиш тизимини янада такомиллаштиришга хизмат қилади [20]. 2017 йил – “Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили”да ушбу вазифаларни бажариш халқ депутатлари Кенгашлари фаолияти, жумладан депутатлик назорати ҳуқуқий механизмини тубдан янгилаш талабини қўяди.

Хулоса қилиб айтганда, ҳоким фаолияти устидан депутатлик назорати ҳуқуқий механизми кенг қамровли ва мураккаб жараён бўлиб, уни ривожлантириш чуқур тадқиқотлар амалга оширилишини талаб қилади. Мазкур жараённи тадқиқ этиш депутатлик назоратини объектив акс эттириш, мавжуд камчиликларни аниқлаш ва уларни бартараф қилишга хизмат қилади.

Адабиётлар рўйхати:

1. Katy Johnson and Warren Hatter. Realising the Potential of Scrutiny: Research and Recommendations on the Overview and Scrutiny function in Local Government. London, 2003. – P. 14 // www.nlgn.org.uk.
2. Неъматов Ж. Таълим ислохот имконияти // <http://insonvaqonun.uz>.
3. Жўраев Ш. Ўзбекистонда диний таълим ва унинг ҳуқуқий жиҳатлари // <http://huquqburch.uz>.
4. Намунавий лойиҳалар асосида барпо этилган уй-жойлар қишлоқ аҳолисининг турмуш даражасини янада юксалтиришга хизмат қилади // <http://www.uzbekistonovozi.uz> 16.04.2013.
5. Sarah Hinchliff Pearson Three Legal Mechanisms for Sharing Data // Developing Data Attribution and Citation Practices and Standards. Washington, 2011.
6. Marriam Webster Learner's dictionary // <http://www.learnersdictionary.com>.
7. Юридический словарь/ Под ред. А.Н.Азриляна. – 2-е изд. – М.: Институт новой экономики, 2013.
8. <http://www.learnersdictionary.com>.
9. Таҳрир ҳайъати: Т.Мирзаев (раҳбар) ва бошқ.Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 80000 дан ортиқ сўз ва сўз бирикмаси. Ж. II. Е-М / – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006.
10. Х.Т.Одилқориев, И.Т.Тулътеев ва бошқ.; Давлат ва ҳуқуқ назарияси: проф. Х.Т.Одилқориев таҳрири остида. Дарслик / – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИБ Академияси, 2009.
11. Law and legal theory / edited by Thom Brooks, Leiden – Boston, 2014.

12. Общая теория права и государства: Учебник / Под ред. В.В. Лазарева. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Юрист, 2001.

13. Кузнецова С.А. К вопросу об определении понятия “правовой механизм” // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России, №1 (57), 2013.

14. Overview and Scrutiny Handbook. July 2013. // www.essex.gov.uk.

15. Бахрах Д.Н., Россинский Б.В., Старилов Ю.Н. Административное право. Учебник для вузов. – М.: Норма, 2004.

16. Сабуров Н., Сайдуллаев Ш. Давлат ва ҳуқуқ назарияси / Ўқув қўлланма. –Т: ТДЮИ, 2011.

17. Исмаилова Г. ва бошқ. Халқ депутатлари маҳаллий Кенгашлари фаолиятини ташкил этиш ва амалга ошириш: амалий қўлланма. – Т.: Spectrum Media Group, 2015.

18. Парламентский контроль в Республике Узбекистан и вопросы его совершенствования. – Т., 2005.

19. Newcastle City Council Scrutiny Handbook. Revised July 2014. // www.newcastle.gov.uk/scrutiny.

20. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24-йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза <http://www.press-service.uz>.